

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ,
НАУЧНА ИНФОРМАЦИЯ И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА“**

БОЯНА СТЕФАНОВА МИНЧЕВА

**АМУЛЕТНИТЕ СВИТЪЦИ ТИП „АБАГАР“
В ПЕЧАТНАТА ТРАДИЦИЯ НА ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ
16-18 ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление: 3.5. Обществени комуникации и информационни науки (Книгознание, библиотекознание и библиография)

Научен консултант: проф. дфн Боряна Владимирова Христова

София
2015

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ,
НАУЧНА ИНФОРМАЦИЯ И КУЛТУРНА ПОЛИТИКА“**

БОЯНА СТЕФАНОВА МИНЧЕВА

**АМУЛЕТНИТЕ СВИТЪЦИ ТИП „АБАГАР“
В ПЕЧАТНАТА ТРАДИЦИЯ НА ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ
16-18 ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление: 3.5. Обществени комуникации и информационни науки (Книгознание, библиотекознание и библиография)

Научен консултант: проф. дфн Боряна Владимирова Христова

София
2015

Дисертацията е обсъдена и предложена за публична защита на заседание на Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“ от 17.06.2015 г. Решението за откриване на процедура за защита на дисертацията и за състава на научното жури е взето на заседание на Факултетния съвет на Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 07.07.2015 г.

Научно жури:

Рецензенти:

проф. дфн Красимира Даскалова

проф. дфн Марияна Цибранска-Костова

Автори на становища:

проф. дфн Ани Гергова

проф. дфн Анисава Милтенова

проф дфн Боряна Христова

Автор: Бояна Минчева

Заглавие: Амулетните свитъци тип „абагар“ в печатната традиция на южните славяни 16-18 век

Тираж: 50 екз.

СЪДЪРЖАНИЕ

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

4

ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

7

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ

26

НАУЧНИ ПРИНОСИ

32

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

34

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Амулетните свитъци тип *абатар* са неделима част от книжовната традиция на южните славяни. Незаслужено пренебрегвани векове наред, те осъществяват непрекъснатата връзка между мирогледа, интелектуалните и духовни потребности на балканските народи и изразяват самобитността на едно оригинално изкуство – изразител на вярата и пазител на устоите на народността. Тези интересни книжовни паметници съчетават особености и са резултат от оригинални комбинации от текстове, последователности от текстове и изображения, които изграждат единната цялост на свитъка с писан текст.

Терминът *абатар*, с който разглежданите шест текстови славянски амулети са назовани и представени в научната литература, е заимстван от названието на молитвеника на епископ Филип Станиславов, отпечатан в Рим през 1651 г. под същото заглавие и е въведен в обращение от сръбския изследовател Никола Радойчич при първото сравнително представяне на *Люблянските плочи* и *Абагар*, публикувано през 1931 г.¹ Названието се свързва с ранна традиция, разпространена сред българите павликяни, населяващи с. Трънчевица, Свишовско, според която така се наричат свитъците с писан текст, носени през рамо²

От общо шестте разглеждани паметници пет са гравирани върху дървени плочи – практика за тиражиране на текстове разпространена масово в предгутенберговата епоха, но намерила свои линии на приемственост и след това, главно в жанровете на народната литература и изкуство. През вековете на своето съществуване и разпространение южнославянските печатни абагари до днес бяха единствено маркирани като факт, без опит за вписване в книжовната традиция. Отделни техни страни и черти са подлагани на изследване, но дори събрани на едно място, те не дават цялостна представа за паметниците без онези невидими връзки, които могат да бъдат отбелязани само в едно цялостно сравнително изследване.

Дисертационният труд си поставя за цел да изясни точно тези връзки, да върне абагарите в естествената им среда, която поражда тяхната поява и която се повлиява от тяхното присъствие и да представи функциите им на носител и пазител на християнството и на народностната идентичност. В хода на проучването са преразгледани редица неточности и грешки на предишни изследователи, незаслужено пренебрегвани детайли, които изясняват и

¹ **Radojčić**, Nikola. Srpski Abagar. – В: *Etнолог*. – IV (1930-1931), с. 187- 211

² **Попруженко**, Михаил. «Абагар»: (Из истории возрождения болгарского народа). - В: *Известия ОРЯС*. - Т. 10, кн. 4 (1905). с. 239

допълват специфичния облик на всеки един от тези паметници.

Южнославянските *абагари*, изработени и разпространявани през 16-18 век., са представени в контекста на славянската палеотипия. Изследването си поставя за цел да изясни мястото на тези свитъци в световната история на амулетите с писан текст, да отрази отношението и ролята на църковните институции към тяхната поява и разпространение през вековете, както и отношението на научната общност към тях. Аналитичната част на изложението е ориентирана към текстовите цялости и изображенията като градивни елементи на паметниците. Проследени са техните особености както в контекста на жанра, така и в рамките на традициите – книжовна и амулетна. Задачите, които дисертационният труд си поставя, са свързани с необходимостта от цялостно многоаспектно изследване на южнославянските абагари, каквото не е осъществено до този момент.

Сравнителният анализ е избран за основен метод на работа, тъй като позволява непосредствено открояване на сходни елементи и отличия, характеризиращи оригиналността на всеки един от паметниците. За по-ясно осветляване на контекста на тяхната поява – исторически период, общество, среда-потребител и др., южнославянските абагари са поставени в хронологичния ред на появата на текстовите амулети в световната история и отношението на институциите към тях. Открити са двата основни структурни елемента, които изграждат цялостта на паметниците, а именно – формалният (свитъкът) и съдържателният (текстът-молитва). Основният метод е приложен и в комбинация с останалите научни методи на разработката – археографски, библиографски, типологичен, текстологичен, културологичен и др.

Хронологичните граници на изследването са съобразени с достигналите до нас и познати на науката южнославянски печатни абагари. Като обект на изследването, тези паметници се вписват в балканската културна история от 16 до 18 век, но многопластовата им природа налага изчерпателният анализ да включва паралели от всички периоди на развитие и различните форми на проявление на езотеризма и християнството - от самото им зараждане до съвременността.

В хода на изследването са представени систематизирано всички налични разработки, свързани с абагарите, за да се изясни картината на научния интерес към тях, а също и за да се набележат някои дискуссионни теми, неточности и грешки, които ще бъдат коментирани в изложението. След специализирано археографско представяне на паметниците дисертационният труд преминава към комплексен анализ на различните елементи, изграждащи единството и същността на паметниците.

Типологичното групиране на емпиричния материал е структурирано в двуделен

модел – апокрифни и канонични текстове, в последователност от общото към частното. За целите на сравнителния анализ освен представителите на южнославянската палеотипия са привлечени епиграфски паметници и славянски и чуждоезични ръкописи, които съдържат сходни или еднакви текстове с тези, изграждащи абагарите. В началото са представени най-често срещаните в южнославянските свитъци текстове, които принадлежат към апокрифната книжнина и стават основа на жанра *абагар*. Крайният етап от групирането на текстовете цялостно завършва с открояващия се оригинален цикъл в *Абагар* на Филип Станиславов – т. нар. в настоящата дисертация *Станиславови молитви*.

Пренебрегваният до този момент в научните среди аспект при традиционен анализ на книжовни паметници е съотношението между текст и паратекст. Дисертационният труд отделя специално място за представянето на това съотношение като метод за изграждане на цялостно със символична стойност, както и на основния градивен елемент на хармоничната конструкция – числата. Маркирани са и други последователности, подчинени на симетрията и хармонията, които обезпечават амулетната страна на текста и намират свое обяснение чрез универсалната символика.

Анализът на визуалния материал е подчинен на дихотомията текст-изображение и се реализира в две посоки: към изясняване на връзката на светите образи с балканския фолклор от една страна, а от друга – изграждането на самостоятелни цикли, подчинени на различна последователност според авторовите решения и обособени на два основни принципа – календарен и ритуален.

За основа на сравнение и проучване на приемствеността между отделните паметници и жанрови форми в общия европейски книжовен континуум е избран личният молитвеник в западноевропейските му варианти и в славянската му специфика, в ръкописен и печатен вариант, но са проследени връзките и последователната употреба на текстове, изображения и техните варианти между всички типологични представители на богослужебната книжнина, реализирани чрез южнославянската палеотипия и южнославянските абагари. Въпреки затрудненията, предизвикани от многообразието и индивидуалния облик на всеки един от разглежданите паметници, изложението предлага набор от класификационни признаци, според които те са разграничени и групирани в своето многообразие.

Темата е структурирана в увод, 5 глави и заключение в общ обем от ... страници. В него е включена и библиография – извори – 49 заглавия; цитирани заглавия – 177 заглавия; използвана литература – 21 заглавия; Към изложението са включени 32 бр. приложения, които не влизат в номерацията на страниците на дисертацията.

ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В *увода*, който предшества настоящия дисертационен труд, са представени обстоятелствата, при които се появяват южнославянските абагари. Маркирани са особеностите на разглеждания хронологичен период (16-18 век) в общокултурен аспект. Специално внимание е отделено на културната и литературна среда, които пораждат създаването на паметниците и обуславят специфичната им многофункционална употреба. Абагарите битуват в тази среда като гранични и съществуват на границата във философския и в буквалния смисъл – между фолклор и литература, между религия и магия, между писмено наследство и артефакт, което обуславя оригиналната им същност, предопределила необходимостта от настоящото изследване. Книжовните носители на текстове за лична защита, молитви за изцеление и писани чудеса сред южните славяни се отличават основно по своя адресат – общността. За разлика от западноевропейските кодекси и свитъци с подобно предназначение, които се изработват основно за лична употреба и носят отличителни маркери за принадлежност (лични имена и дори изображения), абагарите са изработени най-вече за семейството и общността. Чрез текст и образи са призовани светци и библейски персонажи, които обединяват християнската космогония на балканските народи в удобно съвместителство с текстове от апокрифен произход и изразяват същностната мирогледна черта на народното християнство.

В *увода* са набелязани основните области на хуманитарното познание, които ще бъдат застъпени в изложението - история на книгопечатането, филология, история, фолклор, народопсихология и философия, семиотика, лингвистика и др.

Глава първа. Амулетният свитък в световната история е представена в 11 подразделения, които дават теоретичната основа на дисертационния труд и очертават тематичните граници на аналитичната част. В първата подтема е изяснен терминът **амулет** и историята на текстовете с апотропейна стойност като поява, присъствие и приложение в световната практика. Разгледани са варианти на названията, с които текстовете амулети се отбелязват през различните епохи и в различни професионални среди. Проследена е приемствеността и развитието на традициите във времето, както и основните аспекти на възприемане на текста като апотропейно средство. Споменати са най-ранните известни до този момент текстови амулети, които съдържат текстове от Светото писание.

В следващата подтема - *Амулетните текстове като обект на цензура (4-7 век)* са

коментирани в хронологичен порядък отношенията на светите отци на църквата към амулетите с писан текст. Набелязани са основните прояви на официална църковна цензура през Ранното средновековие, както и санкциониращите документи, които я изразяват. Специално внимание е отделено на трактатите на Псевдо-Дионисий Ареопагит *За божествените имена, За небесната йерархия и За църковната йерархия*, в които се определя система на ангелските чинове, удобно създаваща ред и последователност в картината на християнския свят и мироглед. Те дават формална основа за изграждане на списъците с имена на Бог, Богородица и небесните архангели, които присъстват в почти всички абагари. Тук е представена и ролята на Папа Григорий I Велики Двоеслов (6 век), извел нови обекти на християнско преклонение – мощите на светците. Това „приложно” преосмисляне на култа към светците затвърждава и в известен смисъл „легализира” християнските амулети с писан текст. Записаната молитва, химнографска творба в прослава на светец или откъс от Светото писание придобиват апотропейна функция и заместват абстрактните послания на текстовете и изображенията с неясен смисъл. Отношението на църковната цензура към текстовите амулети, разпространявани в славянския свят, е разгледано и чрез представянето на един от ранните извори за българската история – *Отговорите на папа Николай до българите*, написани от Анастасий библиотекар през 9 век и изпратени до българския княз Борис I, както и чрез най-ранния славянски списък на забранени книги, който се съдържа във втората част на *Първия Симеонов сборник* (Светославов Изборник от 1073 г.). Списъкът на нормативни документи, санкциониращи употребата на текстови амулети в славянските среди, завършва с *Киприяновия индекс* от началото на 15 век. Причините за липсата на по-късни индекси сред южните славяни и православието на Балканите въобще може да се обясни с променените условия, при които функционира православната църква, както и с новата ѝ роля не толкова да съблюдава за каноничното, колкото да съхрани народностната идентичност.

Отношението на християнска църква и европейската философия към амулетите с писан текст във вековете на създаване и разпространение на южнославянските абагари е представено чрез параметрите и елементите на отхвърлянето и възприемането. Коментирани са два вида цензура – *католическа и православна*. Основните отлики се крият във факта, че католическата църква санкционира книжнина, заплашваща устоите на религиозната доктрина и официалната светска власт от позициите на институция и с определения богат инструментариум. Православието по-скоро изработва своеобразни „предписания” за каноничност, чието нарушение се наказва рядко и непоследователно, тъй като, за разлика от католицизма, то не поддържа санкционираща институция. Отношението на европейската философия към тези паметници е представено чрез позициите на Тома Аквински, Марсилио

Фичино, Хайнрих Крамер и Джеймс Спренгер, при което се откроява недвусмисления извод, че практически е невъзможно текстовите амулети да бъдат ясно категоризирани като забранени или позволени. Предпоставки за превръщането на един придържащ се към канона текст в еретическо творение се крият и в ритуалните практики, съпровождащи неговото възприемане и употреба. Природата на тези специфични писмени паметници е двойствена и многопластова, което дори при комбинация от неоспоримо канонични елементи създава цялост с езотерична характеристика и/или приложение.

Следващата подтема дефинира понятието **текстов амулет**, въведено в научно обращение от д-р Дон Скемър, завеждащ Ръкописния отдел на библиотеката на Принстънския университет в САЩ³. В основата на тези амулети е заложена силата на словото, прието като неоспоримо средство за въздействие – благотворно и злосторно, от съществуването на човечеството. Изворовият материал, който дава основа за проучването им, може да бъде организиран в няколко основни групи:

- Преки носители на текст с апотропейна стойност – цялостни паметници и части от тях
- *Index Librorum Prohibitorum* и други санкциониращи документи на официалната религиозна власт
- Poleмична и догматическа литература, засягаща употребата на писания текст в амулетната практика
- Свидетелства на пътешественици и релации на духовни лица.

Като книжовни паметници текстовите амулети принадлежат към т. нар. *народна литература*. Нееднозначните оценки за взаимните влияния и заимствания между религия и фолклор, обредност в и извън християнския храм запазват актуалността на изключително плодovitата дискусийна тема – **народното християнство**. В дисертационния труд са представени различни аспекти на разглеждането ѝ – културно-антропологичен, фолклористичен, богословски и литературно-теоретичен. Те обединяват различните гледни точки на изследователите около опита да бъдат представени динамичните процеси на противопоставяне, съвместно проявление и трансформации при каноничното и неканоничното, официалното и неофициалното, както и многообразието и пъстротата на крайния резултат от тяхното взаимодействие.

В отделна подтема са представени жанровите предшественици на

³ Skemer, Don.. Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages. - New Jersey : The Pennsylvania State University Press, 2006.

южнославянските абагари - *Livre d'Heures, Book of Hours, Сборник за пътници, Малая подорожная книжица*. Тези книги, които могат да бъдат разглеждани като потомци на псалтира с последование, принадлежат към групата на сборниците със смесено съдържание и варират в своя състав. Включват различни текстове – литургични и наративни, канонични и апокрифни, в повечето случаи са богато илюстрирани, а тяхната поява е свързана и с търговските интереси на техните автори (издатели).

Жанрът *Livre d'Heures* още с появата си през 12 век достига високи нива на популярност сред всички социални групи на европейското средновековно общество. За кратко той се превръща в средновековен и ренесансов бестселър

Южнославянската първопечатна книга е изразена основно чрез книгите на богослужението – псалтир, октоих, часослов, молитвеник, четвроевангелие, но допуска в състава си елементи на народната култура, най-често чрез жанровата форма на молитвата – канонична и апокрифна. Разгледани са различните типологични представители на тази книжнина, които представляват източници на текстове и структурни модели за реализирането на южнославянските абагари. В нейния обхват се появява и *сборникът за пътници*, въведен като термин в науката от сръбския учен и изследовател на старата книжнина Стоян Новакович⁴. С това название се означават специфичните славянски народни сборници със смесено съдържание, отпечатани в няколко издания през 16 век във Венеция. По своя състав и предназначение те се явяват славянски вариант на западноевропейските *Livres d'heures*.

Отделено е специално внимание и на католическата пропаганда сред южните славяни през 16-18 век. Представен е преводът на римския мисал на илирийски език - *Ritual Rimski*, направен от Бартол Кашич през 1640 г., като основа за създаването на *Абагарна Филип Станиславов*.

Следващата подтема представя систематизирано **класификационни признаци** за съпоставка и разграничаване на амулетите с писан текст. Независимо от затрудненията при поставянето на научна основа за публикуването и разглеждането на тези специфични паметници, предложената класификация е приложена в следващите аналитични глави на дисертационния труд.

Въпросът за авторството на текстовите амулети е разгледан отделно и във връзка с всички фактори, които предопределят тяхната поява – от идейния замисъл, през техническото осъществяване до достигането до крайния потребител. Специфичните условия, при които се заражда и разпространява книжнината на Балканите във вековете на османското

⁴ **Новаковић**, Стојан. Божидара Вуковића зборници за путнике : издања позната и непозната. – В: *Гласник Српског ученог друштва*. - XLV (1877), с. 129-167

владичество, изравняват статута на съставителите на абагари с авторския. От достигналите до нас 6 представители на южнославянската печатна амулетна традиция три са подписани от свещеници.

През вековете амулетните практики на различните етнически и конфесионални общности заимстват помежду си модели на изразяване, принципи на конструиране и взаимно си влияят. Взаимодействието между тях се извършва без санкцията на официална църковна власт (тъй като се осъществява извън нейните институции) и без съпротива на религиозна основа, което улеснява и ускорява взаимното проникване на отделни елементи и цялости и доброто им приемане от цялата общност в и за която са създадени и се създават. Разгледани са сходствата и различията в интерпретациите и приложението на употребяваните в християнската и мюсюлманската традиции списъци с имена на Бога.

Отделна подтема засяга терминологичното определение, начин на структуриране и варианти на съществуване и употреба на особено продуктивния жанр **МОЛИТВА**, който изгражда и цялостта на абагарите. Възникнали във връзка с основното противопоставяне на Доброто срещу Злото, молитвените текстове имат предназначение, изразяващо се в две основни посоки, също като текстовите амулети - терапевтична и профилактична. Молитвените текстове са поставени в три основни групи: *канонични, неканонични и псевдоепиграфи*. Появата на неканонични молитви в богослужебната книжнина на южните славяни (обикновено в требниците) е най-интензивна през 17 век и е предизвикана от обществени процеси, характеризиращи бита и живота на християнското население на Балканите.

За да се разясни популярността на амулетния **СВИТЪК** сред южните славяни, последната подтема на първата глава осветлява универсалната символика на тази форма и специфичното ѝ преосмисляне във времето и в определена среда. Като вариант на пояса, фолклорното преосмисляне на свитъка се доближава до това на напречната ос, свързана с плодородието и с женското начало. Свитъкът повтаря по форма кръга и се доближава до мощта му на символ на преградата между културно-усвоеното пространство от природата и Хаоса.

Глава втора. Амулетите с писан текст в научната литература е разгледана в пет подтеми, подчинени на основната тема. Амулетите с писан текст като част от световното културно наследство незаслужено остават извън обсега на изследователските интереси чак до началото на 20 век. Една от причините за това се обяснява с тяхното подценяване като носител на съдържателна и/или естетическа стойност, което поражда колебания и скептицизъм сред научните среди, относно смисъла от тяхното проучване.

Пренебрежителното отношение има връзка и с факта, че те от една страна остават извън признатата от официалната църква литература, а от друга не принадлежат към т. нар. „висока литература”, която включва в себе си и образците на световната класика. Представянето на *абагарите* в науката се характеризира със синкретизъм, предопределен от многообразната им природа. Те отправят различни предизвикателства към изследователите, но в повечето случаи ги оставят с усещането за частична удовлетвореност.

Научните разработки върху паметниците са разгледани в хронологичен ред в следните подразделения: библиографски и археографски описания на абагарите, научни публикации, засягащи целия паметник, научни статии и изследвания върху отделни проблеми, фототипни издания, отпечатъци и художествени произведения, групи амулетни текстове в южнославянските абагари.

Проследени са аспектите на научните интереси, свързани с текстовите амулети. Интересът към специфичната им същност поражда инициативи за тяхното събиране и публикуване около средата на 19 век., но все още частично и спорадично, най-често по страниците на периодичния печат и без опити за систематизация и цялостен анализ. Руски изследователи в края на 60-те г. са едни от първите, които създават организирани групи за събирането и издаването на славянските апокрифни молитви в корпуси⁵. Тук са споменати приносите на Тихонравов⁶, Алмазов⁷, Соколов, Яцимирски, Качановски и др., както и на сръбския хуманитарист Стоян Новакович, които събират и издават отделно и в корпуси текстове с апотропейна стойност в края на 19 и началото на 20 век. Съществен принос в издаването на отделни корпуси с паметници-носители на амулетни текстове, както и в създаването на систематизирани трудове върху текстовите амулети, имат учените от последното десетилетие – Дон Скемър и Андрей Топорков, които предоставят възможност за редица сравнителни изследвания, както и за съпоставки в настоящото сравнително-аналитично представяне на абагарите. В българските научни среди обект на внимание са основно текстовете и отделни писмени паметници, натоварени с амулетна стойност. Тук трябва да бъдат споменати имената на Иван Дуйчев, Донка Петканова, Анисава Милтенова, Климентина Иванова, Валентина Измирлиева, Боряна Христова, Божидар Райков и др. Безспорно най-голямо внимание и най-голям брой многоаспектни изследвания са посветени на *Абагар* на Филип Станиславов – единственият молитвеник-амулет, отпечатан с наборен

⁵ **Топорков**, Андрей. Заговори в русской рукописной традиции XV—XIX вв.: История, символика, поэтика. - Москва : Индрик, 2005. с. 13-15

⁶ **Тихонравов**, Николай. Памятники отреченной русской литературы : 2 т. - Санкт-Петербург ; Москва : Унив. Типография, 1863. - 313; 457 с.

⁷ **Алмазов**, Александр. Врачевальныя молитвы..., 148 с.; **Алмазов**, Александр. К истории молитв..., 47 с.

шрифт.

Южнославянските абагари като обект на световната славистика са представени чрез хронологично и типологично изложение на изследванията, свързани с тях до настоящия момент, както и чрез отбелязване на приносни елементи, акценти, несъвършенства, пропуски и грешки, допускани в хода на тяхното проучване, а понякога и мултиплицирани през десетилетията. Първите опити за **библиографиране** на абагарите в науката са свързани с *Абагар* на Филип Станиславов и са направени през 20-те и 30-те години на 19 век. В изложението на тази подтема са представени чрез подробни анотации и пояснения различните изследвания, дискуссионни проблеми и хипотези на специалисти от различни научни области. **Научните изследвания** върху *Абагар* на Филип Станиславов водят началото си от третата четвърт на 19 век. През 1877 г. руският филолог, славист Мемнон Петровский публикува първото цялостно текстологично проучване на паметника в „Славянский сборник”⁸, където за първи път той е представен със заглавието *Абагар*. През 1931 г. сръбският историк-медиевист Никола Радойчич прави първата в науката публикация върху най-големия сръбски абагар – т. нар. *Люблянски плочи*, в която за първи път се поставят съпоставително два абагара – българският и сръбският. Археографът от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ Божидар Райков пръв поставя въпроса за необходимостта абагарите да бъдат разглеждани съпоставително и като паметници на южните славяни чрез свое сравнително изследване върху особеностите на молитвеника на Филип Станиславов, *Люблянските плочи* и *Загребския абагар* (фрагмент)⁹. За **фототипни издания** можем да говорим само при *Абагар* на Филип Станиславов, преиздаден 4 пъти, като през 1979 г. и през 2011 г. е отпечатан и във формата на свитък¹⁰

Публикациите върху *Абагар* на Филип Станиславов от средата на 20 век до наши дни се характеризират вече с относителна профилираност и засягат по-обстойно отделни същностни черти или проблеми, които той поставя. Оформят се две големи тематични групи – езикова и текстологична. Останалите амулетни свитъци обикновено се разглеждат заедно или съпоставително един с друг, тъй като при тях е по-ясно унаследяването на съществуващи

⁸ П[етровск]ый, Мемнон. Абагар (первый печатный памятник ново-болгарской литературы). – В: *Славянский сборник*. – II (1877). II отд. „Критика и библиография”, с. 1-12

⁹ Райков, Божидар. Към въпроса за мястото на „Абагара” в старата българска литература. – В: *Известия на Института за литература*. – кн. XVIII-XIX (1966), с. 279-286

¹⁰ Станиславов, Филип. Абагар на Филип Станиславов, Рим 1651 / Представен от Божидар Райков. – София., 1979. Станиславов, Филип. Абагар на Филип Станиславов. Рим 1651 / Отг. ред., [предг.] Иван Радев ; Прев. [от новобълг.] Кирил Кабакчиев. – Фототип. изд. – В. Търново : Абагар, 2001. – 78 с.

Станиславов, Филип. Абагар на Филип Станиславов. Рим. 1651 / Отг. ред., [предг.] Иван Радев ; Прев. [от новобълг.] Кирил Кабакчиев. – 2. фототип. изд. – В. Търново : Абагар, 2006. – 80 с. ; Станиславов, Филип. Абагар 1651. – Фототип. изд. – [София] : Ciela, 2011. – 1 свитък (580 см), в туба : с ил. ; 8 см (диам.)

традиции и заимстване на текстове, а освен това езиковите им характеристика са сходни и предопределени от влияния и лексикална специфика в ограниченния ареал на тяхното създаване и разпространение. Разгледани са приносите в изследванията на учените: Афанасий Селищев, Яня Йерков – Капалдо, Живко Маркович, Ирена Грицкат-Радулович, Миряна Татич-Джурич, Найда Иванова, Лилия Илиева, които предоставят материал за изграждане или оспорване на тези и хипотези, изложени в аналитичните глави на дисертацията.

Амулетните текстове в славянската писмена традиция са разгледани в почти изчерпателна пълнота от руския филолог-славист и енциклопедист Александър Яцимирски. Представени са и проучванията по тази тема на различни изследователи от 19 до 21 век – Стоян Новакович, Дон Скемър, Валентина Измирлиева.

В обзорното представяне на изследователите и публикациите, свързани с южнославянските абагари, може да се забележи липсата на съпоставителен, многоаспектен анализ на многоликата им природа едновременно като паметници на книжовна и печатна традиция и като амулети, изградени чрез текст и подкрепящи пряко или косвено устоите и разпространението на християнството.

Археографското описание на паметниците е по схема, която обединява елементи от познатите до момента схеми на описание на ръкописи, с някои добавки, трансформации и уточнения, възприети по необходимост, поради специфичния характер на *абагарите*. Единствената неоспорима обща черта между всички абагари е физическият им облик – текст, отпечатан в тесни и дълги колони в рамка, предназначени за оформяне на свитък. Ширината на колоните варира между 5 и 7 см, а дължината – 28-41 см. Броят на колоните, предвидени за отпечатване върху един лист, е от 1 до 4.

Описанията на отделните паметници съдържат кратка встъпителна характеристика за историята и местонахождението на абагара, физически параметри (ширина, дължина, брой плочи и колони, номерация на листове/колони), хипотези за датиране, актуализирани с нови съпоставки и анализи. Отбелязани са и други особености, свързани с цялостта на паметника. Избраната схема на описанията включва отделни елементи, свързани с текстовете и изображенията в абагарите. Посочено е точното разположение на ликовете на светци и/или религиозни сцени и др. Текстовете са представени в последователност: *заглавие, начало, край*. Посочен е актуалният към настоящия момент брой на запазени екземпляри от *Абагар* на Филип Станиславов – 18, с конкретна информация за последните три от тях, станали известни на науката през последните години. За първи път се публикува конкретна информация за водните знаци на паметника, както и приложение с

техните изображения.

Класификацията на печатните южнославянски абагари е направена след подбор на признаци по разработената в предната глава схема. Във възходящ хронологичен ред според своята поява, към днешна дата паметниците се подреждат така:

- Люблянски плочи – 16-17 век
- „Абагар” на Филип Станиславов – 1651 г.
- Белградски (Банялучки) абагар – края на 17 век
- Загребски абагар – края на 17 век (според Ирена Грицкат – 18 век)
- Абагар на Стефан Ликич (1) – 1747
- Абагар на Стефан Ликич (2) – 1747

С установено и засвидетелствано авторство са АФС, АСЛ1, АСЛ2. Останалите са анонимни. Не бива да изключваме възможността и другите абагари да са били подписани от своите създатели. ЗА е запазен фрагментарно, а за БА и ЛП няма категорични доказателства, че са достигнали до нас в пълния си състав. От общо шест, три са предназначени за лична употреба – АФС, АСЛ1 и АСЛ2. ЛП, БА и ЗА са ориентирани към бъдещия собственик и неговото семейство (и имущество). Абагарите на поп Стефан Ликич нямат поле за персонификация. АСЛ2 е запазен фрагментарно, но съдържанието и на двата паметника е насочено към конкретно физическо страдание и е напълно възможно да не е било предвидено място за вписване на име на собственик. Според съдържанието – АФС, ЛП, ЗА и АСЛ1 са изградени от текст и изображения, а БА и АСЛ2 – само от текст. Изцяло каноничен (фрагмент от молитва) е текстът на АСЛ2. Смесен (каноничен, неканоничен и апокрифен) е съставът на АФС, ЛП, ЗА и АСЛ1. Изцяло апокрифен е БА. Авторски текстове има само в АФС. При останалите паметници авторството се изразява в подбора, преработката и композицията на текстовете и изображенията, както и в изработването (гравирването) на самите паметници. Според функционалните групи от текстове, които се съдържат в тях, абагарите могат да бъдат разделени на наративни и комплексни. АФС е комплексен молитвеник, обединяващ по този признак 2 големи групи текстове –наративни и литургични (по образеца на литаниите) и по това се доближава до структурата на *Ritual Rimsky*. ЛП също съдържат литургични цялости – тропари и кондаци на светци, но те са с апотропейна функция. Частично присъствие на литургичен текст, но структуриран като молитва се наблюдава в ЗА. Останалите достигнали до нас абагари са с изцяло наративен характер и се приближават функционално до славянския требник.

В следващата подтема специално внимание е отделено на **авторите** на абагари,

доколкото историческите извори предоставят възможност за осветляване на техните личности и място в южнославянското общество, култура и книжнина през посочения период. Достигналият до нас изворов материал и научният интерес на изследователи от различни националности позволяват да се изгради най-близък до реалността портрет на колоритната личност на епископ Филип Станиславов – авторът на българския абагар. За първи път е поставена и разгледана хипотеза, свързана с предполагаемо светско име на католическия епископ – Тодор Самункович и неговата подмяна при встъпване в свещеническа длъжност. Споделени са нови анализи на съдържанието на послеслова към *Абагар*.

При т. нар. сръбски абагари е много трудно да се разграничат функциите на идейния създател на паметника и този, който реално осъществява неговото гравирание върху дървените плочи. Възможно е изображенията да са изработвани по предварително подготвени скици на трети лица. В основата на тяхната поява е самоинициативата на автора, в не малка степен аргументирана от търговския интерес. Авторът на АСЛ1 и АСЛ2 - поп Стефан Ликич, присъства с оскъдни биографични сведения в достигналите до нас документи. Православният свещеник е един от най-известните сръбски дърворезбари от 18 в., работил в периода 1721-1747 г., главно в Славония.

В заключение на биографичната част за авторите можем да обобщим, че те са грамотни духовни лица. И ако някои от тях доказано притежават и художествени умения (поп Стефан Ликич, поп Илия Видранович), то българският епископ доминира със своята висока и разнопосочна религиозна и светска култура, както и с естетическия си усет към пропорции и хармония, изразен чрез неговия *Абагар*.

Определението на английския историк Питър Бърк за народна литература, според което *висока* литература е тази, която е достъпна за образования елит, докато *народна* (популярна) е литературата, достъпна за всички, включително и за този елит¹¹, приляга точно и към абагарите на южните славяни и дава представа за **адресата** на този тип книжнина – цялата конфесионална общност, независимо от социалния статус. Южнославянските абагари, открити на територията на днешна Сърбия, Босна и Херцеговина и Словения, са носители на православието и в този смисъл можем да приемем, че са предназначени за целия православен славянски свят, дори без териториалното ограничение – Балкански полуостров. АФС е различен паметник, с ясна ориентация да проповядва католицизма и има ясен основен адресат – павликянското население по българските земи. В дисертационния труд е дадена обща характеристика на павликянската общност, която

¹¹

Вж: **Watt**, Tessa. Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640. – Cambridge : University Press, 1993

позволява съпоставките, анализите и противопоставянията в следващите глави.

В заключителната част на тази глава са очертани два модела на комуникация от връзката **автор-потребител**. При *сръбските абагари* се разчита на непосредственото въздействие на добре познатите от каноничната (най-вече печатна богослужебна) книжнина текстове и елементите на утвърдената литургична практика в православния храм. Вторият модел е изграден върху основата на комуникация чрез проповедта на свещенослужителя и просветения посредник – „поп, даскал или духовник“, който разяснява светите тайнства и въвежда в света на добродетелта, очертана от светите отци на църквата – моделът на българския учител и духовен водач Филип Станиславов.

Основната сравнително-аналитична част върху съдържанието на паметниците е изразена чрез останалите 3 глави.

Глава трета. Апокрифни текстове и заклинания в южнославянските абагари предлага анализ на тези текстове в последователност от общите за повечето паметници текстове и групи от текстове към онези, които не се повтарят и осигуряват оригиналния облик на всеки абагар. Разгледани са и две устойчиви типологични групи, които са характерни за повечето славянски текстови амулети. Трите списъци с имена и епитети, отнесени към св. Кръст Господен (*Похвала на св. Кръст*), Бог и св. Богородица, които влизат в състава на първата група, регистрират пряко заимстване и продължение на традицията, установена още с *венецианските сборници за пътници*, печатани през първата половина на 16 век. Втората съдържа цикли от заклинателни текстове, продължение на древни книжовни и устни практики, но широко разпространени в коментирания хронологичен отрязък (16-18 век) сред южните славяни, помествани в множество варианти на ръкописния *требник*, както и чрез печатните му издания до средата на 16 век.

Похвалата на св. Кръст е поместена в началото на БА. В ЛП тя е изразена чрез изображение на Голготския кръст с криптограми, който може да се възприеме като „похвала в сбит вид“. Под название *Похвала на честния кръст и неразделимата Троица* в АФС е отпечатана литургичната формула: „Кресту Твоему покланяюся, Владыко, и Святое Воскресение Твое славим!“, със замяна на *възкресение* с *кръщение*. Съзнателната подмяна, свързана с авторовия замисъл, е анализирана подробно в изложението на дисертационния труд.

Списъците с именана Бог и св. Богородица включват старозаветни и новозаветни евокации, които могат да бъдат възприемани като Библия в сбит вид, защото маркират божественото присъствие във всички книги на Светото писание. Вярата в силата на имената като идентификации на Бога е изразена чрез два от най-популярните и често

употребявани символи на християнството – молитвата *Отче наш*¹² и тринитарната формула¹³. За първи път двата списъка се печатат в книга на славянски език през 1520 г.¹⁴ във Венеция (в *Сборник за пътници* на Божидар Вукович). В контекста на славянската писмена традиция, списъците с имена Господни и Богородични показват устойчивост като състав и са свидетелство за дълговечна приемственост. Сравнителен поглед върху тези текстове от южнославянските печатни абагари, предшестващите ги палеотипи на Вуковичите и *Часословец* на Яков Крайков, както и съвременните им ръкописни варианти, доказват наличието едновременно на взаимни влияния и стриктно придържане към образците. С едно изключение – *Абагар* на Филип Станиславов. Тук се наблюдава отпадането на някои гръцки имена на св. Богородица (панданаса, влахерна, отиса, кърдиотиса, епискепси, кърдиовастаоуса и др.). Отпадат и имена, за които най-вероятно епископът не намира пряка идентификация с Божията Майка. Липсата на *Свитъкът* може да се обясни с осъзната от автора синонимия със съседното название *Книга*. Освен това, чрез отпадането на *свитък* (възприетата форма на текстовите амулети сред павликяните), Станиславов отклонява вниманието от текста като обект на църковна цензура. Промяната може да се възприеме и като превантивна мярка срещу възприемането на свитъка като предмет с апотропейна стойност, без да е необходимо да се познава неговото съдържание. На мястото на липсващите имена и в допълнение към общия списък са включени 13 поетични сравнения от *Лоретанската литания*¹⁵ (Църквѣ Саломоновѣ, Древѣ животиниѣ, Огледалѣ правдѣ, Звездѣ истаргниѣ, Деннице вернѣ, Сѣд дѣхѣвни, Сзроце наше радѣсти, Имя пѣцтенѣ, Спасение немѣштниѣ, Стѣшение Христианѣм, Раздѣлю тѣжнѣм, Пѣмѣштнице бѣлеснѣм, Царица Херѣбинѣм и Серафинѣм, и васнѣх Небеснѣх Сил, и Сѣласти), които не фигурират в нито един известен до момента Богородичен списък. Добавката е авторско решение на българския епископ. Разгледани са и всички пояснителни микротекстове, които „ограждат” списъците с имена в различните абагари. Те са свързани с указания за очаквана посока на въздействие, дават сведения за адресата на съответния паметник и набелязват предписания за употреба.

В *Люблянските плочи* са поместени още три различни списъци с имена, които също образуват амулетен корпус. В началото на втората плоча, непосредствено под

¹² “А молете се тъй: „Отче наш, Който си на небесата! Да се свети *Твоето име*” (Мт 6:9) [подч. БМ]

¹³ “И тъй, идете, научете всички народи, *като ги кръщавате в името на Отца и Сина и Светаго Духа*” (Мт 28:19) [подч. БМ]

¹⁴ **Izmirlieva, Valentina.** All the names of Lord..., с. 11-12; **Измирлиева, Валентина.** Семьдесят два имени Господа..., с. 46-65

¹⁵ За първи път произходът на допълнителните имена Богородични в списъка на Станиславов е идентифициран и посочен сравнително от **Илиева, Лилия.** Българският език в предисторията ..., с. 190-191

изображенията на св. Петка и св. Неделя са гравирани списъците с имена на светите ангели, на светите 16 пророци и на светите 40 мъченици. Произходът им е апокрифен и те се срещат само в ръкописни славянски сборници с амулетно предназначение, особено през 16 и 17 век.

В амулетния корпус на южнославянските *сборници за пътници* без изключение присъства **епистолията на цар Авгар и Исус Христос**, която включва цялата апокрифна легенда (писмата на двете страни и чудото със св. Убрус). В разглежданите тук амулетни свитъци част от легендата е поместена единствено в АФС, а в ЛП е отразена индиректно, чрез изображение на св. Убрус. Авгаровата епистолия на Балканите се ползва като апотропеен текст в няколко разклонения на амулетната практика. През 10 век по българските земи широко разпространение получава изработването и употребата на оловните амулети с писан текст. Легендата за цар Авгар заживява в славянската писмена традиция чрез съчинението на поп Йеремия *Повест за кръстното дърво*, съставено в края на 10 век. В АФС се наблюдава особеност, която отличава паметника от *Сборниците за пътници* на Божидар и Виченцо Вуковичи. Тук е поместено предисловие, което въвежда читателя в предисторията на епистолията, свързана с нелечимата болест на топарха. Същото предисловие присъства единствено в *Часословец* от 1566 г.¹⁶, което доказва, че Филип Станиславов е ползвал книгата на Яков Крайков при съставянето на *Абагар*.

Заклинания, апокрифни молитви и псевдоепиграфи формират втората типологична група от текстове, включени в състава на южнославянските абагари. По-голямата част от тях са свидетелство за „ловът на вещици“ на Балканите, свързан с масовото разпространение на вещерството през 16-17 век. АФС е единственият паметник в южнославянската писмена традиция, който свързва апотропейната сила на Авгаровото писмо с въздействие срещу вещици, врачки и баячки. В него отсъстват заклинания и екзорцизми. В останалите три южнославянски печатни абагари се съдържат заклинания срещу дяволи, вещици и бесове, но макар и изградени по една обща формула „заклевам те...в името на...“, те се отличават по структурирането на текста и по наличието или липсата на различен пояснителен начален микротекст.

В ЛП намира място цял цикъл от молитви срещу дяволите, вещиците и бесовете, подкрепен от силата и авторитета на св. Григорий Чудотворец. Заклинателните текстове поместени тук представляват преработка на вече съществуваща *молитва срещу вреден дъжд*,

¹⁶ Вж Авгаровата епистолия в дигитално копие на пълен екземпляр от *Часословец*, съхраняван в Библиотека Матице српске - <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2203&m=2#page/246/mode/2up> [прегледан 04.12.2014 г.]

включвана в няколко балкански издания на ранния печатен славянски молитвеник¹⁷. За първи път текстът е отпечатан в *Молитвеник* на Божидар Горажданин от 1523 г. като част от цикъла „молитви на всяка потреба“. Псевдоатрибуцията на св. Григорий Чудотворец е свързана най-вероятно с култа към епископа на Неокесария, който е много силен на Балканите през 15-16 век.

Заклинателни текстове срещу Дявола и всякакво зло са включени и в състава на Загребския фрагмент. Финалният микротекст: *тези имена да са на помощ и за здраве на раба божий и целия му дом* показва, че авторът на ЗА възприема и изреждането на светци, свети образи и свети места в заклинанията като чудотворен списък с имена, по подобие на коментираните по-горе. В БА се съдържат три запрещателни молитви, насочени към Дявола, които са подчинени на общото структурно решение, формиращо амулетната страна на паметника – мултиплициране на числото три.

Молитвата срещу нежит изгражда цялостта на АСЛ1. Текстът на тази популярна сред християнското население на Балканите молитва е изграден чрез преплитане на библейски старозаветни образи и фолклорни мотиви. Оригинално решение на автора прикрива апокрифния текст с канонично встъпление (молебен възглас) от тропар и кондак на Архангел Михаил, на чиято помощ и посредничество се разчита. Този компромисен похват изразява стремежа на автора да остане в максимална степен верен на църковното правило.

В четири от шестте познати на науката печатни южнославянски абагари се срещат заклинателни текстове. Очевидно моделът на заклинание „заклевам те... с [в името на]...“ е широко разпространен в амулетната практика на южните славяни. Във всички случаи заклинателните текстове са оръжие срещу вещици, дяволи, нечист дух, нежит – все въплъщения на непобедимото и невидимо зло, на което противостои святостта, с всичките ѝ имена и в разнообразните ѝ изразни форми.

Глава четвърта. Аспекти на каноничното в амулетната практика представя заемки и преработки на библейски текстове и текстови цялости от южнославянските палеотипи и *Ritual Rimski* в абагарите от 16-18 век.

Светото писание още от дълбоката древност служи като източник на текстове с амулетно и целебно предназначение. От всички библейски книги най-употребяван е псалтирът. При новозаветните книги най-често изборът пада върху началните стихове от първите глави на евангелските четива, следвани от предания за различни чудеса. С апотропейна стойност във вековете на османското владичество са разпространявани и

¹⁷ Идентифицира се за първи път

химнографските творби, с които се отбелязват паметта и празника на християнските светци. Оригинален подход в създаването на молитвени цялости от възприетите канонични книги на християнската църква прилага епископ Филип Станиславов, осъществен чрез преструктурирането на съществуващи текстове, както и чрез изграждането на нови наративи и литургични цялости – *Станиславови молитви*.

В обособена подтема е разгледана хармоничната структура на АФС, подчинена на числата. Чрез нея не само се засилва внушението на текста, но и се изгражда както магическата, така и естетическата страна на амулета.

В южнославянските ЛП фигурират три откъса от Евангелието от Матей (28:16-20, 8:23-27; 10:1-8) и изображения на четиримата евангелисти. Тук цитатите са от различни части на свещения текст и свидетелстват за чудеса, извършени от Исус Христос. Указанията в анаграфите към евангелските откъси са заимствани от подобни указания в състава на първопечатното славянско евангелие, изведени и в списъка *Евангелия различни на всяка потреба*.

През Средновековието при въвеждането на култ към определен светец най-напред се създават **тропар** и **кондак** за прославата му. Най-вероятно в ранните ръкописни минеи паметта на светците се отбелязва именно чрез тези химнографски форми, разположени в календарния ред на съответните празници¹⁸. В ранната печатна традиция на южните славяни (15-16 век) тропари и кондаци за празничните дни на светците са публикувани в последованието на всички издания на псалтира. В три от южнославянските абагари се срещат тропари и кондаци, изписани под ликовете на съответните светци. Най-ярко присъствие тази форма на почит и слава бележи в ЛП. В края на първата страна от първата плоча и върху четирите колони на цялата й втора страна се съдържат изображения на 8 светци, а под тях и споменатите части от химнографски творби. Тропар на св. Димитър, гл. 3 се съдържа и в ЗА, разположен под лика на светеца. В началото на АСЛП е гравирано изображение на Архангел Михаил с тропар и кондак в негова прослава, което предшества апокрифната молитва срещу нежит. Химнографските творби в южнославянските абагари са винаги свързани с ликовете на светците и изпълняват функциите едновременно на молебен възглас за помощ и съдействие в трудни моменти, както и израз на почит и прослава на светеца-покровител, във връзка с кръщелното име, носено от личността и наследено чрез рода.

¹⁸ **Станкова**, Радослава. Култ и химнография: служби за местни южнославянски и балкански светци в ръкописи от XIII-XV в. - София : Акад. изд. "Проф. Марин Дринов", 2012., с. 7

Върху трите колони на фрагмента от южнославянския абагар АСЛ2 е разположена втората част от **Молитвата на Светите седем отроци в Ефес**, а пояснителният текст в края уточнява нейното приложение като средство против уроки и против страх. Най-вероятно източникът на Стефан Ликич е руски требник. Молитвата следва без отстъпления църковнославянския вариант, употребяван и до днес. В гръцките и руски печатни издания на требника тя е поместена наред с няколко други различни последования, извършвани над болни християни - "Молебно последование за немощни, обуреваеми и страдащи от нечисти духове", "Молитва за всяка немощ", "Молитва на седемте отроци за немощни и страдащи от безсъние" и др. Можем да допуснем, че *Молитвата на Светите седем отроци в Ефес* е изграждала отделен южнославянски абагар, изработен от Стефан Ликич през 1747 г. и състоящ се само от нейния текст и общо от две плочи.

Молитвеникът на българския католически епископ е оригинална по своето съдържание и форма книжовна творба, която изразява предварително поставената цел на своя автор и колоритната адаптация на богослужебни текстове и свети тайнства към дуалистичната космогония на българите павликяни. *Абагар* на Филип Станиславов се състои от 25 текста, 24 от които се предхождат (а понякога и се следват) от микротекстове с пояснителна функция. 20 от текстовете носят названието *молитва*. Във всички личи намесата на автора, което дава основание те да бъдат наречени **Станиславови молитви**. Макар и създадени на базата на библейски текстове (главно от и по подобие на псалтира), те са структурирани по един и същи начин. Най-популярните и широко употребявани молитви на християнството са преработени, а останалите текстове нямат открит пълен аналог с известните до този момент ръкописни и печатни паметници до средата на 17 век и по всяка вероятност техен автор е Филип Станиславов. Епископът изгражда нов текст, който не съдържа елементи, противоречащи на религиозната догматика и изразява последователност близка и удобна за възприемане от народното съзнание. В изложението на тази подтема са изяснени за първи път някои от източниците за изграждане на молитвените текстове. Анализирани са сходствата и различията със сродни цялости от *Ritual Rimski*, южнославянския първопечатен псалтир и *сборник за пътници*. За първи път са коментирани връзките на микротекстовете-заглавия на молитвите с основния текст и съдържащите се в тях послания на епископа. Разгледани са структурните цялости, които предопределят симетричния характер на изложението. Проследени са отделни стилистични похвати, които подчертават основното предназначение на молитвеника като средство срещу вещици и баячки. Коментирано е наличието на светски имена в състава на молитвеника, което не се

среща в останалите абагари. Специално място е отделено за изясняването на съществува до този момент в науката грешна хипотеза за отсъствието на стих 10: „да дойде Твоето царство” от молитвата *Отче наш*. Споделено е ново виждане за промяната на текста на *Ave Maria* с вставката „майко Божия“. Анализирани са отделно и за първи път като структурна цялост литургичният цикъл в АФС, по чието присъствие молитвеникът се отличава от другите абагари.

В АФС се наблюдават и симетрични цялости, които са съзнателно конструирани по този начин от неговия автор. Амулетната страна на паметника е изградена в дихотомията на съдържание и форма и предлага нови и различни тълкувания на оригиналното взаимно проникване между тях. По този начин се изгражда допълнителен семантичен пласт – паратекст, който засилва внушението и улеснява възприемането на посланията, включени в основния текст, чрез психологически, философски и естетически методи на въздействие. В дисертационния труд е предложена схема за разшифроване на скрити послания, изразени чрез числови пропорции и съотношения, както и чрез криптограми. Различните съотношения между съдържание и форма, текст и паратекст са превърнати в обекти със символична стойност от създателя на АФС. Внимателното вглеждане в шрифта, използван при набора на *Абагар*, озадачава и провокира за нови анализи, свързани с вмъкването на криптограмата **КСМТ**, която означава *късмет*. В дисертационния труд е разгледана и финалната акролекса **М. Б. З. М. Г.** - *Мовете Бога за мен грешния*, като са потърсени паралели с употребата на йезуитския девиз **О. А. М. Д. Г.** – *Omnia Ad Majorem Dei Gloriam* (Всичко за по-голяма прослава на Бога), отпечатван в книгите на Ордена.

Глава пета. Светци, свети образи и религиозни сцени в южнославянските абагари е коментирана възможността изображенията на светци в амулетните свитъци да заместват или повтарят чрез визия списъците с имена на светци от молитвите в първопечатните книги. В критична ситуация между живота и смъртта, която се нуждае от чудесна намеса, познатите свети образи са помощник и лечител, който внася спокойствие и вяра в добрия изход.

В изложението са представени досегашните общи анализи на изображенията в абагарите, коментирани са несъвършенствата в подхода на различните изследователи и е направен опит за ново поставяне на темата в аспекта на дихотомичната връзка *текст-изображение*. Набелязани са особеностите и първите паметници на балканската ксилографюра, чиято поява и начално развитие са предопределени от религиозната тематика.

Самостоятелни гравюри - изображения на светци в печатната книга на южните славяни допълват съдържанието и придават естетическа стойност най-напред на венецианските славянски печатни издания от втората четвърт на 16 век. Най-голям брой – 33, те достигат в *Часословец* на Яков Крайков, следван от *Празничен миней (Съборник)* на Божидар Вукович – 32. Славянската печатна продукция през 16 век помества свети образи и сцени най-често в непосредствена връзка с литургични и наративни текстове, свързани със съответните светци и християнски празници. Изображенията в южнославянските абагари са представени чрез таблица, показваща тяхното присъствие във всеки отделен паметник. Анализът е организиран около отделните образи на светци. В заключителната част за всяко изображение е потърсена и отразена връзката с южнославянската палеотипия.

В печатните южнославянски абагари не се наблюдава непосредствена календарна последователност в разположението на текстове и изображения. Дихотомичната връзка текст-изображение при т. нар. *сръбски абагари* е изградена върху основата на духовно-религиозния православен модел и се придържа към образци, утвърдени в богослужебните славянски палеотипи. Съсредоточаването на повече на брой свети образи върху малка площ от паметника повтаря познатата схема с изреждането на техните имена в молитвите при маслосвет, поместени в ранните печатни книги на славяните. И тук, както при печатните книги, е спазен принципът на групиране по сходство на функциите и очакваното въздействие. Понякога се изграждат групи от свети образи, подчинени на утвърдената в народното съзнание цикличност на времето и двуделност (лято-зима) на годишния цикъл, които са ориентирани към съсредоточаването на подкрепата на светители-закрилници „отговарящи“ за съответния цикъл. Изключение прави АФС, в който изображенията изграждат 2 календарни кръга, но семантично тези цялости са подчинени на предпоставена авторова идея, а не на пряка връзка с отбелязване на памети. Присъствието на групи от светци – лечители, чудотворци и великомъченици в текста и като изображения е характерна особеност за трите най-големи печатни абагари – ЛП, АФС и ЗА.

Люблянските плочи съдържат най-богат изобразителен материал от всички южнославянски абагари – общо 19 гравюри – библейски образи и ликове на светци, разположени върху 4 изобразителни повърхности. Изследователите историци и изкуствоведи се обединяват около идеята, че ликовете на светците са свързани с народния сръбски празник *Крсна слава*, определен от кръщелното име, но засягащ роднинската общност, а не индивида. Изображенията и текстовете под тях са гравирани по такъв начин, че да могат да се изрежат и ползват поотделно като средства за лична защита на този, който носи името на съответния

свещ.

Следващият по брой гравюри - 9 на брой, е АФС. Отличаващият се със свой облик в съдържателно отношение АФС бележи оригинално присъствие и по отношение на гравюрите, включени в него. Представена е нова теза за наличие на цикли в *Абагар* на Филип Станиславов, от една страна - изградени в услуга на католическата пропаганда, а от друга – подчинени на годишната цикличност според фолклорните представи на българския народ. Изображенията формират смислови цялости. Наблюдава се придържане към барокови образци на живописца, което е продиктувано от стремежа към максимално дистанциране от православния иконописен модел. От друга страна подборът и присъствието на популярни и в двете основни конфесионални разновидности на християнството светци и сцени разширява кръга на потенциалните собственици и ползватели на молитвеника и прави възможно доброто му приемане от посочения в послеслова адресат – българския народ. Изображенията в молитвеника на Станиславов са в органична връзка с поместените под тях текстове и създават извън и заедно с тях отделни тематични кръгове, които имат паралел в българската апокрифна книжнина, народна традиция и фолклор. В дисертационния труд са разгледани два цикъла, които се открояват като последователности от гравюри в АФС и са съобразени с **календара – народен (земеделски, с начало месец май) и годишен (Грегориански, с начало месец януари)**. Коментирана е подробно хипотеза за наличието на **майски розарий**, изграден от комбинация на текстове и ликове на светци, чиято памет се отбелязва и през м. май. Изложен е опит за семантичен анализ на една от най-интересните гравюри в АФС – тази на св. царе Константин и Елена (*Намиране на св. Кръст Господен*), с търсене на връзки, установени чрез българската апокрифна книжнина, фолклорното светоусещане и универсалната символика.

Възможно е да се допусне, че изображенията в ЗА, който е запазен фрагментарно, също се доближават по брой до АФС. *Загребският фрагмент* може да се определи като „зимен“ фрагмент. Светците тук са от втората половина на земеделската година, свързана с покоя и затихването на жизнените сили, което обяснява гравираният тук заклинания срещу Дявола и всякакво зло и потърсената допълнителна мощ на графичните апотропейни средства – печати. Логично е да допуснем, че на липсващата част от *Загребския фрагмент* са присъствали изображенията на други светци от „лятната“ половина - тази на плодородието, сред които неизменно водач е бил св. Георги.

В два от абагарите (АФС и ЗА) са коментирани и **агиографските отпратки** като

връзка между текстовете и изображенията и като елемент, който изгражда цялостта на паметника.

Споделената среда, бит и годишен цикъл на житейската ритмичност размиват различията и обединяват общността с единна образно-митологична и обредна система. Фолклоризацията на образите на големите християнски светци е процес, който съпътства тяхното въвеждане в мирогледния обхват на обикновения човек. Вписването им в традицията изтрива границата между сакралното и профанното, което е необходимо условие за живота им в общността. Последната глава, свързана с изобразителния материал в южнославянските абагари, от една страна изгражда представата за балканския християнски пантеон от светци, а от друга показва различната функционалност на образите в обкръжението на различни текстове.

Особената съдба на дървените клишета, изработени като матрици за южнославянските абагари, е разгледана в последната подтема на петата глава. Анализирани е и фактът, че единствената гравюра от АФС, която е използвана и в други печатни издания, е *Коронясването на св. Богородица с Новозаветна Троица*.

Като резултат от работата по дисертационната теза се налагат следните

ИЗВОДИ:

1. *Абагар* на Филип Станиславов не е подготвен по образец на *Люблянските плочи*¹⁹. Молитвеникът е създаден основно за българите павликяни и въвеждането им в католицизма. Ръководната в християнския ритуал роля на тайнството Свето кръщение е предпоставена още в началото на паметника, чрез заместването на лексемата *възкресение* в литургичната слава на св. Кръст с *карштение*. От каноничните християнски книги българският епископ заимства текстове, за да изгради своите *Станиславови молитви* – адаптирани цялостно, съобразени с народопсихологията и фолклора на общността, за която са създадени. текстовете от Светото писание и богослужебните книги са прекроени и променени от автора на *Абагар* във връзка с предварителните идеи, които са заложили в съставянето на паметника. В Господнята молитва, поместена в АФС, Станиславов съзнателно пропуска части от оригиналния текст, следвайки идеята за утвърждаване и прослава на св. Богородица като небесна царица. В услуга на непосредственото въздействие и убедителното

¹⁹ Както твърди **Radojčić**, Nikola. Srpski Abagar. – В: *Etnolog*. – IV (1930-1931), с. 204

звучене той залага на стилистични и структурни похвати, чрез които изгражда хармонични взаимовръзки, подчинени на законите на симетрията. В АФС се наблюдава единство на майски розарий, изграден от молитвени текстове и изображения на светци и повтарящ човешкия жизнен цикъл от смъртта до зачатие и български народен календар, свързан със земеделския цикъл от зараждането на природната жизненост, през нейното утихване и временен покой до новото ѝ зараждане. Амулетната стойност на *Абагар* до наши дни е незаслужено пренебрегвана. За това има принос утвърденото през десетилетията място, което паметникът заема в българската книжовна история, но и подценяването на усилията на автора да създаде действително средство „наместо силни мощи“, изградено от криптограми, числови и симетрични пропорции и съчетало в себе си всички средства за повлияване на лошата съдба, за благоприятно и внушително въздействие върху човешката психика и ежедневието.

2. От южнославянските абагари най-страдали от гореспоменатата безкритичност на изследователите към достиженията на техните предшественици са *Люблянските плочи*. Като резултат от настоящото проучване можем да набележим няколко сигурни резултата, които определят същинските измерения на паметника: ЛП са създадени в края на 16 или началото на 17 век, за което свидетелстват оформлението, съставът и източниците при подбора на текстовете. Евангелските откъси, гравирани върху втората страна от плочите, са изцяло от евангелието на св. ев. Матей. Заклинателните текстове, атрибуирани на св. Григорий Чудотворец, са изградени по структурата и съдържанието на *молитва срещу вреден дъжд*, помествана неколкократно в ранния славянски печатен требник. Изображенията на светци върху плочите са оригинални авторски решения и не следват познати образци от южнославянските палеотипи. Люблянските плочи по всяка вероятност са подготвени с идеята да образуват два самостоятелни абагара, които да се ползват независимо един от друг. В подкрепа на тази теза е различният набор от текстове при двете плочи, които са логически и визуално завършени в рамките на отделната цялост, а и оформлението, предполагащо отново и при двете наличие на начало и край. Първата започва с изображение на Голготския кръст, следвано от амулетния корпус от текстове – Похвала на св. Кръст и списъци с имена Господни и Богородични, а до края на втората ѝ страна са разположени ликови на светци и химнографски творби в тяхна прослава. Тази плоча е ориентирана към почитта на светците-закрилници, призовани чрез свещения текст (тропар и кондак) и очакваната от тях помощ, чрез светите образи и адресирана към личността. Втората плоча също започва с изображения, но свързани с локалния култ на Балканите. Следват отново три

списъка с имена, последвани от набор от лечебни молитви и запрещения, които превръщат плочата в малък требник „на всяка потреба“. Ориентацията тук е към предпазване на бита, стопанството и земеделието. Обща и за двете плочи е структурата: изображение – списъци с имена – корпус от текстове (при първата слави, при втората – молитви), която позволява и при двете да се потърси авторството на една и съща личност.

3. *Загребският абагар* е фрагмент от по-голяма цялост, вероятно състояща се от общо 7 плочи. За това свидетелстват и съсредоточените върху запазените две последни плочи текстове и изображения на светци, чиито памети се отбелязват през зимната половина от народния годишен цикъл. Светците тук са закрилници от болести и зли сили, текстовете са насочени срещу Дявола, печатите имат превантивни функции срещу природни бедствия. Общото послание на запазената част от този абагар е свързано със съхранението на вече придобитото и защитата от вредители и унищожение. По всяка вероятност първите пет плочи са съдържали комбинации от текстове и изображения, отразяващи зачатieto и плодородieto.

4. *Белградският (Банялучки) абагар* е единственият представител на жанра с изцяло апокрифен характер. Структурната цялост, състояща се от три запрещения на дяволите и злите сили, оградени от списъци на свети имена в началото и в края, създава представата за завършеност на този паметник. Подчинена е на мултиплициране на числото 3 – три колони, три групи текстове, три запрещения в единен блок. Най-близка е асоциацията със св. Троица, която чрез тази символика се материализира в амулета. В запрещенията отсъстват всякакви възгласи и конкретика, свързани с бита и земеделието. БА е универсален амулет за защита от злите сили, създаден за закрила на бъдещия собственик, неговия дом и семейство. Отсъствието на изображения предполага употреба на текста и като апотропейно средство, прилагано чрез зазиждане в стена или основи на къща, ограждане и др.

5. Абагарите на поп Стефан Ликич са резултат от оригинални авторски решения с конкретна насоченост. Свещеникът създава единна цялост от канонични текстове и апокрифни молитви, с което формално остава верен на църковния канон. Текстът с апотропейна стойност в тези абагари доминира над изобразителната част.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Южнославянските абагари съдържат и пренасят кода на християнството на Балканите през вековете на османското владичество. След направените анализи и съпоставки, необходимо е да се актуализира оценката, която Никола Радойчич дава на ЛП, а покрай тях и на останалите паметници - „тъжен и любопитен спомен от най-тежките години на робството... време, в което на тях се е гледало като на верска утеха и на средство за защита от житейските неволи“. Абагарите (без АФС) представят есенциалното отражение на локалния културно-религиозен православен модел на конфесионална и народностна самоидентификация на балканското християнско население през 16-18 век. Те осъществяват духовното и интелектуално посредничество между обществото и църквата като по този начин съхраняват връзката между тях, осигуряват приемственост в книжовната традиция и укрепват устоите на вярата.

Докато западноевропейските текстови амулети с християнска тематика остават в рамките на жанра *Livre d'heures*, сред южните славяни се отделя самостоятелно разклонение – *абагари*, със свое място в живота на потребителите, за които са създадени, и адресирани по-скоро към семейството и общността, отколкото към отделната личност. Те трябва да бъдат разглеждани като подразделение колкото на народната, толкова и на богослужебната книжнина.

Трите списъци с имена и епитети, отнесени към св. Кръст Господен (*Похвала на св. Кръст*), Бог и св. Богородица, които изграждат началото на южнославянския абагар до края на 17 век, регистрират пряко заимстване и продължение на традицията, установена още с венецианските *сборници за пътници*, печатани през първата половина на 16 век. Макар изследователите да ги причисляват към групата на апокрифните молитви-муски, не бива да се пренебрегва фактът, че те са извлечени от Светото писание и книгите на светите отци на християнската църква и маркират божественото присъствие по всички страници на библейската история.

Всички текстове, изграждащи цялостта на паметниците, са предшествани от микротекстове – най-често заглавия с указателен характер, насочени към начина на употреба и очакваното от тях въздействие. Запазена е връзката с основните източници – южнославянските палеотипи. Моделът на конструиране на новите цялости (молитви и заклинания) се придържа към познатите формули и форми, в които почитани светци, свети образи и свети събития са призовани на помощ за опазване на реколтата и срещу всякакво

зло. В заклинанията силно средство за въздействие е светостта, а медиатор – християнската вяра.

Заклинанията в южнославянските абагари не са единични текстове, а изграждат цялости от две или три молитви, винаги свързани (пряко или косвено) със съседни текстове и/или изображения. Микротекстовете, които често ги предхождат, изразяват очаквания резултат на въздействие. Във всички разгледани амулетни свитъци заклинанията са обградени от канонични микротекстове – химнографски творби или молитвени възгласи, в отговор на стремежа на авторите да прикрият апокрифното и неприетото като текст и форма от официалната църква. В пререструктурираните *молитви на всяка потреба*, които влизат в състава на някои от абагарите, е видима и връзката с балканския печатен молитвеник (требник) от 16 век.

Евангелските текстове и химнографски творби, открити в състава на повечето абагари, са свидетелство за стремежа на авторите да останат в рамките на каноничното, както и за убедителното въздействие, което имат тези текстове върху общността.

През 18 век в подбора на текстове за южнославянските абагари вече се наблюдава заимстване от руската печатна книга, многотиражна според политиката на руските царе, ориентирана към разпространение на влияние във всички посоки на запад от Русия, най-вече сред южните славяни. Проявява се тенденция към обособяване на отделните паметници за конкретно, целенасочено въздействие при определен вид страдание.

Абагар на Филип Станиславов е различният абагар, който съчетава в себе си разнопосочни същностни черти и възможности за употреба – от молитвеник, през пособие за начално обучение до свитък с апотропейна стойност. В *Абагар* е най-ясно доловимо присъствието на автора, който чрез редица похвати осигурява ролята си на проповедник, учител и духовен наставник. Всяко изследване, свързано с личността на учителя и образователните процеси по българските земи, трябва да има предвид АФС и ясно определената роля на даскала като духовен водач. Роля, прекрасно доразвита в по-късните векове и изразена най-ярко в епохата на Българското възраждане. *Абагар* представлява важен свързващ елемент в българската книжовна традиция. От книгите на първия български печатар Яков Крайков през 16 век, в които лексемата *български* се появява като идентификатор за народностна принадлежност, през молитвеника на *епископа на Велика България* до *История славянобългарска* и *Неделник* наблюдаваме изявеното непрекъснато присъствие на съхранения през столетията еманципиран български дух, осъществил по-

късно националното си освобождение.

Южнославянските абагари не отварят и не затварят страница в книжовната история на Балканите, но трябва да бъдат взимани под внимание във всяко изследване, свързано с нея, особено за вековете на османското владичество. Проучването и познаването им като цялостни паметници и изграждащите ги структурни елементи са изключително важни и необходими, тъй като свитъците са неделима част от българската книжовна култура и от непрекъснатото културно развитие на балканските народи и представляват израз както на техните страхове и вяра, така и на оригиналната им и самобитна духовност и естетика. Абагарите извършват прехода между старото и новото книгопечатане на южните славяни, във време, което макар да не дава възможност за развитието на високи жанрове в тяхната култура, укрепва и обединява народния дух и чрез този носител на благодатното божие присъствие – амулетния християнски свитък.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: амулети, свитъци, гравюра на дърво, южнославянски палеотипи, сборник за пътници, *Livre d'Heures*, богослужебни книги, Абагар, Люблянски плочи, Загребски абагар, Белградски абагар, молитви, заклинания, апокрифи, криптограми, светци, християнство, католическа пропаганда, народно християнство, павликяни, Средновековие, Балкани, България, Филип Станиславов

НАУЧНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд за първи път в науката поставя в обсега на цялостно сравнително аналитично изследване достигналите до нас 6 печатни южнославянски амулетни свитъка тип *абазгар*. Те са причислени терминологично към текстовите амулети и разположени в общата хронология на историческия развой на амулетната практика през хилядолетията. В рамките на дихотомията съдържание-форма са определени и коментирани основните структурни елементи на абазгарите – молитвата и свитъка.

За първи път ясно са очертани мястото и ролята на разглежданите паметници в непрекъснатата книжовна традиция на балканските народи и връзката им със славянската палеотипия. Коментирани са специфичните характеристики на типологичните представители на южнославянските печатни богослужебни книги от 16 век, които осъществяват връзката и дават модели за конструиране на амулетните свитъци.

В дисертационния труд са представени цялостно, подробно и систематизирано научните изследвания, свързани с южнославянските абазгари, в две основни направления – разработки върху целите паметници и такива върху отделни съставни части и/или същностни черти. За първи път всички паметници са въведени в научно обращение чрез пълно археографско описание, подчинено на единна схема и съобразено с възприетите съвременни практики. Набелязани са критерии за класификация на текстовите амулети, която е приложена в дисертацията и може да послужи при бъдещи представяния на подобни паметници. Коригирани са грешки от десетилетия, допуснати от предишни изследователи на абазгарите във всички посоки на научния интерес: погрешно определени датировки, идентификации на текстове и анализ на структурни цялости. Във връзка с осветляването на апотропейната стойност на паметниците за първи път се коментират техни формални и същностни черти, изградени чрез отношението текст-паратекст и поредици от текстове, изображения и числа, които формират символични и езотерични цялости и цикли. Маркирана е криптограма, изразена чрез шрифта, с който е отпечатан *Абазгар* на Филип Станиславов – КСМТ, която означава *късмет*. Въз основа на публикуван през последните години изворов материал и нови анализи на съдържанието на паметника са добавени нови щрихи към портрета на автора на *Абазгар* от 1651 г. – епископ Филип Станиславов. Изложена е хипотеза, свързана с предполагаемо светско име на католическия епископ – Тодор Самункович и неговата подмяна при встъпване в свещеническа длъжност.

Дисертацията поставя основа и набелязва посоки за проучването и представянето

на текстове с амулетно предназначение. За първи път текстовете, изграждащи цялостта на южнославянските абагари, са групирани и подложени на анализ, подчинен на модела апокрифно/канонично, с посока от общото към частното. Направени са редица нови идентификации на текстове при съпоставка с различни източници: първопечатни книги, ръкописи и епиграфски паметници, които изясняват линията на заимстване и приемственост между отделните паметници и между двете основни книжовни традиции – ръкописната и печатната.

За първи път изображенията в южнославянските абагари са подложени на сравнителен анализ, подчинен на дихотомията текст-изображение в аспекта на народната култура и обредност на Балканите. Коментирани са последователности от ликове на светци и религиозни сцени, подчинени на различни принципи и съотношения – календарен, сезонен и др. Чрез подробен семантичен анализ са представени оригиналните изображения в *Абагар*, с търсене на връзки, установени чрез българската апокрифна книжнина, фолклорното светоусещане и универсалната символика. Посочени са всички първопечатни южнославянски книги, в които са публикувани ликове на коментираните светци.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

1. **АФС** – *Абагар* на Филип Станиславов
2. **ЛП** – Люблянски плочи
3. **АСЛ1** – *Абагар* на Стефан Ликич (1)
4. **АСЛ2** – *Абагар* на Стефан Ликич (2) – фрагмент
5. **ЗА** – Загребски абагар
6. **БА** – Белградски (Банялучки) абагар

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. **Минчева**, Бояна, Любомир **Георгиев**. Магическият танц на печатното слово. [Брошура към библиофилското издание на „Абагар“ от 2011 г.]. Сиела, 2011 г. (публикувана и в сп. *Библиотека*. - XVIII, № 2 (2011), с. 24-30.)
2. **Минчева**, Бояна. Двойствената същност на „Абагар“ – „шифърът“ на Филип Станиславов. – В: *Beati Possidentes*: Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова. - София, 2012. с. 105-116.
3. **Минчева**, Бояна. Светците в *Абагар* на Филип Станиславов - майски цикъл (розарий) и народен календар. 17 с. (предадена за печат в Годишник на СУ, Философски факултет, специалност БИН, 2015 г.)
4. **Минчева**, Бояна. Марияна Цибранска-Костова. Сборникът "Различни потреби" на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век. София, Валентин Траянов, 2013 / Бояна Минчева. - Рецензия за книгата. - В: *Български език*. - Год. 61, бр. 3 (2014), с. 136-140

Данни за дисертационния труд:

Брой на страниците: 257

Брой на таблиците: 1

Брой на приложенията: 32

Брой на заглавията извори: 49

Брой на цитираните заглавия: 177

Брой на заглавията използвана литература: 21

Брой на заглавията описи и издания на абагари: 20

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 2015 г. от часа в зала № на СУ

Материалите по защитата са на разположение в Катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“, както и на сайта на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ <http://phls.uni-sofia.bg/>